

Osmanlı Cezayiri'nin
Son Müdâfii
Hamdan b. Osman Hoca
(1773 - 1842)

Zekeriya KURŞUN*

25

Giriş: Cezayir'de Osmanlılar

Osmanlı-Cezayir ilişkileri aslında trajik bir hikâye ile başlar. İspanyollar'ın Endülüs'te Müslüman ve Yahudilere karşı giriştikleri ve aslında bir katliam ile neticelenen yeniden fetih yani *reconquistayı* tamamlayıp Kuzey Afrika'ya yayılmaları Osmanlıların da dikkatlerini bölgeye çeker. İspanyollar Kuzey Afrika siyasetleri ile bir taşla bir kaç kuş vurmak niyetindediler. Bir taraftan Endülüs'ten Kuzey Afrika'ya kaçan Müslümanları gittikleri yerlerde de takip edecek, diğer taraftan da zengin Kuzey Afrika limanlarını ele geçirebileceklerdi. Bu maksatla yaptıkları baskınlar sonucunda 1505-1512 yılları arasında Cezayir sahillerini (Mersâ el-Kebîr, Vehran, Bicâye, Tenes, Mustegannim) ele geçirdiler. Akdeniz'de beliren Avrupa tehditleri karşısında halkın talebi ve iradesi ile Cezayir'e davet edilen Osmanlılar bölgede varlık göstermeye başlamıştı.¹ O tarihlerde zorunlu siyasi nedenlerle başla-

* Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,

1 Katip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, hazırlayan: İdris Bostan, Ankara 2008, s. 79-80; Muhammed Derradj, *Osmanlılar'ın Cezayir'e Girişi*, İstanbul 2012,

yan münasebetler zamanla şekil değiştirerek adeta aynı toplumun ve milletin fertlerinin kendi aralarındaki ilişkilere dönmüştür. Cezayir'i savunmak amacı ile giden Türkler ve onların soyundan gelenler zamanla "Cezayirli" olarak adlandırılacak kadar bölge halkı ile imtizaç göstermişlerdir.²

On altıncı yüzyılın başlarında Akdeniz'de korsanlık faaliyetinde bulunan Oruç Reis ve Hızır Reis (Barbaros Hayreddin) kardeşler, Cerbe adasına yerleşerek İspanyollara karşı bir mücadele başlattılar. Böyle bir mücadelenin sadece korsanlık adına sürdürülemeyeceğini bilen kardeşler denizcilik faaliyetlerini Osmanlı himayesi ve bandırası altında yapmak için Yavuz Sultan Selim'den izin almışlardı. Aynı sıralarda İspanyollar ve Portekizliler sürekli Cezayir üzerine gitmekte ve baskı yapmaktaydılar. Cezayir gemileri nerede ise limanlarına hapsedilmişti. Ayrıca İspanyollar Cezayirli'lere ağır vergiler uygulamaktaydı. Bütün bu olanlar halkı bıktırmıştı ama kendi başlarına bir çözüm üretemiyorlardı. Çeşitli Müslüman emirliklerin kendi aralarındaki çekişmeler de işin çabası idi. İki kardeşin İspanyol ve Portekizlilerin tehditlerine karşı Müslüman topraklarını savunmadaki kararlılıkları kısa zamanda etrafa yayıldı ve yerli emirlikler ile de ilişkileri gelişti. Neticede Cezayir halkının talebi ile Kükû Emiri Ahmed b. Kadı, 1516 yılında Barbaros kardeşlere bir heyet göndererek İspanyollara karşı onlardan yardım istedi. Bunun üzerine harekete geçen Barbaros kardeşler önce İspanyolların işgalindeki Cezayir şehrini ve batısındaki Césarée (Cherchell/Şerşel) şehrini ele geçirdiler. Bu olaydan sonra Oruç Reis Cezayir ve Şerşel Sultanı ilân edildi. Böylece Osmanlı-Cezayir müsterek tarihinin ilk kahramanları ortaya çıktı.³

s. 56-65.

2 Cezayirli Ahmed Paşa ve Cezayirli Hasan Paşa en meşhurları olup onlar adına camii, han, hamam, çeşme ve daha nice eserler bulunmaktadır. Cezayirli Miralay Mehmed Bey (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *MLMSF* d. 14553), Kerbela Kaymakamı Cezayirli Ebu Musa (BOA, *MLMSF* d. 1533690), Cezayirli Hacı Mustafa Reis, Cezayirli Kaptan Ali Paşa, Cezayirli Mustafa Kaptan, Cezayirli Hacı Hüseyin Kaptan, Cezayirli Ali b. Muhammed gibi isimler de Osmanlı resmi belgelerinde zikredilen "Türk-Cezayirli" isimlerden sadece bazı örneklerdir.

3 Katip Çelebi, *a.g.e.*, s. 78-84; Ali Rıza Paşa, *Mirât-i Cezayir*, İstanbul 1293, s.14-15; Aziz Semih, *Şimal-i Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936, s. 74-75; Kemal Kahraman, "Cezayir: Osmanlılar Dönemi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, VII, 486 vd.

Şerşel ve Cezayir sultanı ilân edilen Oruç Reis, Tenes ve Tilimsân şehirlerini zaptından sonra 1518'de Tilimsân'ı geri almak isteyen İspanyollar ile yaptığı savaşta hayatını kaybeder. Onun yerine geçen Hızır Reis yapacağı yeni askeri harekâtlarda Osmanlı Devleti'nin desteğini almak için adamlarından Hacı Hüseyin'i Cezayir halkının Ekim 1519 tarihli arzısıyla birlikte Yavuz Sultan Selim'e göndererek yardım ister. Bu şekilde Cezayirliler ile Osmanlı merkezi arasındaki doğrudan ilk ilişki de tesis edilmiş olur. Yavuz Sultan Selim "Hayreddin" lakabıyla isimlendirdiği Hızır'ı Cezayir hâkimi olarak tanır, ayrıca yeniçeri ve topçulardan oluşan 2000 kişilik yardımcı birlik, savaş malzemeleri ve gemi levazımata da gönderir. Bunun yanında Cezayir'e gönüllü olarak gideceklere yeniçerilik imtiyazı ve Anadolu'dan gerektiği kadar asker yazma izni verilir. Cezayir böylece Osmanlı nüfuzu altına girer. Barbaros Hayreddin, Cezayir'e hâkim olduktan sonra idari bakımdan burayı ikiye ayırıp doğu kısımlarını yerli emirlerden Ahmed b. Kâdi; batı kısımlarını da Muhammed b. Ali'nin idaresine bırakır. Bu düzenlemelere rağmen, bazı yerel emirlerin kışkırtmaları sonucu meydana gelen halk ayaklanması üzerine bir ara Barbaros Cezayir şehrini bırakarak Cicelli'ye çekilir (1524). Ancak üç yıl sonra yine halkın isteğiyle geri dönerek kendisine isyan eden Ahmed b. Kâdi'yi yenip burayı tekrar geri alır. Aslında Cezayir'de fiili Osmanlı idaresi de bu tarihten sonra başlar. Barbaros Hayreddin 1530'da Cezayir şehri önünde İspanyolların kontrolündeki küçük bir adada yer alan Penon Kalesi'ni (Adakale) ele geçirdi. Ada ile kıyı arasını doldurup uzun bir duvar yaptırarak gemileri için gayet korunaklı bir liman meydana getirdi. Aslında bu tarih itibari ile Cezayir Garp Ocağı'nın da temeli atıldı.⁴

Avrupa kralları ve Haçlı donanması karşısında birbiri ardına alınan zaferler ve Barbaros'un Endülüs Müslümanlarından sağ kalanlarının pek çoğunu Cezayir tarafına taşıyarak kurtarması haberleri İstanbul'a ulaştı. Dönemin Sultanı Kanuni Sultan Süleyman da Barbaros'u İstanbul'a çağırarak Cezayir Beylerbeyi ünvanı ile donanmanın başına geçirdi ve Cezayir eyaleti bir beylerbeylik olarak teşekkül ettirildi (1534). Barbaros'un ölümünden sonra bölgeye atanan Salih Reis, Hüseyin Paşa, Kılıç Ali Paşa gibi kapudanlar za-

4 Aziz Samih, *a.g.e.*, s. 89.

manında bölge tamamıyla Türk hâkimiyetine girmiş oldu. Nitekim Cezayir’de 1830’a kadar süren Osmanlı-Türk hâkimiyeti idarî açıdan beylerbeyiler devri (1518-1587), paşalar devri (1587-1659), ağalar devri (1659-1671) ve dayılar devri (1671-1830) olmak üzere dört ana döneme ayrılır.⁵ Osmanlı Devleti’nin Cezayir’deki hâkimiyeti Fransızların burayı 1830 yılında işgal etmesine kadar fiilen devam eder.

Bu uzun girişin sebebi, Osmanlıların Cezayir sahillerinde görülmesi ile başlayan bu tarihi sürecin aslında burada hayat hikâyesini anlatacağımız Hamdan Hoca’nın da asırlar öncesinden adeta kaderini belirlediğini vurgulamak içindir. Zira Cezayir’in ilk müdafîi Barbaros ise son müdafîi de dayılar devrinin önemli sınırlarından ve bu yazının konusu olan Hamdan Hoca’dır demenin hiç de abartı olmadığı aşağıdaki hayat hikâyesinden anlaşılacaktır.

Hamdan Hoca Kimdir?

28

Türkçe literatürde pek fazla yer almayan Hamdan Hoca, sınırlı bazı yazı, araştırma ve yazışmalarda “Cezayirli Hamdan Efendi/Hoca” adıyla geçmektedir.⁶ O’nun verimli, mücadele dolu ve ilginç hayat hikâyesini, babası Burdurlu (o sırada Isparta’ya bağlı) Osman Hoca’nın Cezayir’e gitmesi ile başlatmak yerinde olacaktır.

Kuzey Afrika’da Osmanlı hâkimiyetinin tedrici olarak tesis edilmesine paralel özellikle Batı Anadolu’dan ve Akdeniz’den pek

5 Daha geniş bilgi ve bu süreçlerde meydana gelen değişimler için bak: Ercüment Kuran, *Cezayir’in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti 1827-1847*, İstanbul 1957, s. 3-18; Kemal Kahraman, *a.g.madde.*; Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, İstanbul 2011, s. 44-45.

6 Tarihçilerimizden Hamdan Hoca’ya ilk dikkatleri çeken kişi Cavid Baysun’dur. 1948 yılında Türk Tarih Kongresinde sunduğu kısa tebliğinde Hamdan Efendi’nin arızasının Mustafa Reşid Paşa’nın Paris’e elçi olarak gönderilmesinde etkili olduğunu söyleyerek, hakkında da kısa bir bilgi sunmuştur. Cavid Baysun, “Cezayir Meselesi ve Reşid Paşa’nın Paris Elçiliği”, *III. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Ankara 1948, s. 375.; Ercüment Kuran ise tezinde (sonradan kitap) Hamdan Hoca’nın sadece ismini zikretmekle yetinmiştir. Hamdan Hoca’nın adı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun kataloğundaki özetlerde “Hamdan, Hemdan, Hameden ve Hamedan” gibi farklı imlalar ile kaydedilmiştir. Niyazi Berkes ise Hamdan Hoca’nın ismini “Cezayirli Hamdullah b. Osman” diye yazdığından ondan alıntı yapanlar da aynı yanlışlı sürdürmüşlerdir. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 184.

çok genç Mısır, Trablusgarb, Cezayir ve Tunus'a gönderilmişlerdir. Öncelikle imtiyazlı bir statüde asker olarak başlayan bu gidişler zamanla, para kazanmak isteyenleri ve macera arayanları da bu kervana katmıştır. Nitekim Anadolu'dan Cezayir için asker toplayanlar da bu durumu bildiklerinden "terlemeden para kazanmak, solumadan can vermek isteyenler bayrağımız altında toplansınlar" sloganını kullanıyorlardı.⁷ Cezayir'deki ocaklara nakledilen gençler burada kendilerini gurbette hissetmemişlerdir. Bu gençler Cezayir halkının misafirperverliğinden ve müsamahasından sonuna kadar istifade etmişlerdir. Aynı dinin mensupları olmaları da kolayca kaynaşmalarına imkân vermiştir. Nitekim kendini Cezayirli hisseden Türk asıllı bir şairin dediği gibi "Cezayir'e giden yiğit gelmez, eğleşir". Bu yüzden pek çok Türk, yerli kadınlar ile evlenerek orada yeni bir sınıf meydana getirmişlerdir. Bu evlilikten doğan çocuklara Kuloğlu denilmektedir.⁸ Hamdan Hoca da bu sınıfa mensuptur. Bu sınıftan gelenler Dayı olamazlarsa da Cezayir'in çeşitli idari kademelerinde görev aldıkları gibi toplumun muhtelif alanlarında da aktif roller üstlenmişlerdir.⁹

Hamdan Hoca'nın babası Osman Hoca da Burdur'dan Cezayir'e gidenlerdendi. Fakat onun asker olarak gitmediği anla-

7 Aziz Samih, *a.g.e.*, s. 107.

8 Türkçede Kuloğlu, bazen de Koloğlu olarak kullanılan bu kelime, değişik dillerde farklı şekillerde ifade edilmektedir. Bunun nedeni, aslı Türkçe olan bu kelimenin Arapça imlasının ve hatta telaffuzunun farklı farklı yapılmasından kaynaklanmaktadır. Kırgılı, Korolu, Kuroğlu, Kourougli, Karakoloğlu, Couloughlis, Coul-ouhglou, culuglis, Kouloughlis, Kulughlis şeklinde literatüre geçmiştir. Ahmet Kavas, *a.g.e.*, s.59-60.

9 Cezayir'e giden veya onların neslinden gelenler arasında pek çok şair de yetişmiştir. Onlar daha Türk-Cezayir ilişkilerinin başladığı yıllardan itibaren yazdıkları ve söyledikleri şiirleri ile Cezayir'i Anadolu'ya taşımışlardır. Bugün Türk Halk Edebiyatında şairler tasnif edilirken bu guruba da "garp ocakları şairleri" ismi verilmektedir. 16. Yüzyılda Geda Muslu; 17. Yüzyılda Kuloğlu; 18. Yüzyılda Enderrunlu Fazıl, 20. Yüzyılda da Fazıl Hüsnü Dağlarca ve daha nice şairler, şiirlerinde Cezayir'i konu edinmişlerdir. Cezayir'i, Cezayir toplumunu, yaşadıklarını ve aşklarını şiirleriyle ifade eden bu şairler, Türk Halk Edebiyatında güzide bir yer işgal etmektedirler. Kimi şairlerin şiirleri halkın dilinde "Cezayir Türkülerine" dönüşmüş ve hala söylenmektedir. Şiirlerini sade bir dil ile yazanlar olduğu gibi bazen de aynı şiir içinde Türkçe ve Arapça mısralar kullanarak uydurdıkları yeni bir dil ile Cezayir ile ne kadar kaynaştıklarını gösterenler olmuştur. Az da olsa bu şairlerin derlenen şiirleri çeşitli dünya kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bir yazma da Cezayir milli kütüphanesindedir. Ahmet Kudsi "Cezayir Türk Halk Şairleri'nin Şiirleri", *Halk Bilgisi Mecmuası*, Ankara 1928, I, 124-131.; Şükrü Elçin, *Akdeniz'de ve Cezayir'de Türk Halk Şairleri*, Ankara 1988.

şılmaktadır. Torunu Ali Rıza Paşa, O'nun Burdur'da zamanında tanınan bir âlim olduğunu söylemekte fakat Cezayir'e gitme sebebini açıklamamaktadır.¹⁰ Osman Hoca'nın Cezayir'de üstlendiği görev ve yaptığı işler dikkate alındığında O'nun aslında mesleği ile ilgili olarak bölgeye gittiği veya görevlendirildiği düşünülebilir. Çünkü Andolu'dan Cezayir'e sadece asker değil aynı zamanda beylerbeyi, vali, kadı, naib, müftü, şeyh ve imamlar da gönderilmekteydi. Nitekim Osman Hoca da Cezayir'de Hanefi fikhını öğreten medrese hocalığı ile Cezayir'in en önemli makamlarından biri olan Defterdarlık görevini de üstlenmişti. Bilindiği gibi Anadolu'dan gönderilen gençlerin tamamı Hanefi mezhebine mensup idiler. Oradaki evliliklerinden doğan nesiller de Hanefi fikhına göre yaşamaktaydılar. Yerli ahali Maliki idi. Bu yüzden onların davalarına bakan Maliki müftüsü/mahkemesi bulunmakla birlikte devletin resmi müftüsü ve kadısı da Hanefi idi. İşte muhtemelen bu gerekçeler ile –ayrıca tetkik edilmeye muhtaç olmakla birlikte- Osman Hoca -1760-1770li yıllarda- Cezayir'e Hanefi fikhını öğretmek üzere gönderilmiş ya da davet edilmiştir. Burada O, Hamdan Hoca'nın annesi olacak olan yerli bir hanımla evlenmiştir. İleri gelen ailelerden birine mensup olan Cezayirli bu hanımın kimliği hakkında yeterli bilgilerimiz olmamakla birlikte, Hamdan Hoca'nın ifadelerinin satır aralarından onun Endülüs göçmenlerinden olduğu intibayı doğmaktadır. “Cezayir şehrinin” Arap ve Türklerden müteşekkil olduğunu kitabında yazan Hamdan Hoca, doğan çocukların da bu iki unsurun evliliklerinden meydana gelen Kuloğulları olduklarını ifade etmektedir. Ancak bu satırların öncesinde şehirdeki Arapların aslında Endülüs göçmeni olduklarını söylemesi annesi hakkında da fikir edinmemizi sağlamaktadır.¹¹ Yazdığı kitabının başka bir yerinde de Cezayir şehrinin ahalisini fiziki olarak tarif ederken “Türkler ile Endülüs kökenlilerin karışımından bir çeşit müte-

10 Ali Rıza Paşa, *a. g. e.*, s. 108.

11 “Cezayir'de [eyaletin başkenti şehirde] muhtelif sınıflardan insanlar sakinlerdir. Asıl sakinleri, İspanyolların Cebel-i Tarık Boğazı'nda üç milyona yaklaşan kurbanları boğma suçunu işledikleri zaman İspanya'dan kaçan Araplar idi. Bu tarihte Türkler onları kurtarmak için gelmişlerdi. Tarihin bu kötü dönemini tam olarak, bütün hakikatiyle öğrendik. Bu yüzden Cezayir şehrinin büyük bir bölümü Arap ve Türklerden oluşmaktadır. Doğan çocuklar bu iki sınıfın evliliklerindedir ve Karagözü [kuloğlu] adını alırlar...” Hamdan b. Osman Hoca, *el Mir'at*, yayımlayan: Abdulaziz Buteflika, Cezayir 2005, s. 63.

meyyiz ve yeni bir unsurun meydana geldiğini” iftiharla söylemesi anne tarafını tanımlaması bakımında ipuçları taşımaktadır.¹²

Bildiğimiz kadarıyla Burdurlu Osman Hoca'nın bu evliliğinden iki oğlu olmuştur. Hamdan Hoca ve Kardeşi Ahmet Nazif.¹³ Her iki oğlunu da bizzat Osman Hoca eğitmiş ve ikisi de dönemin tanınan âlimleri arasına girmişlerdir.

Hamdan Hoca 1773 yılında Cezayir şehrinde doğdu. İlk eğitimini babasının yanında aldı, Kur'an'ı ezberledi ve temel İslami bilgileri (fıkıh, tefsir, hadis) öğrenmeye başladı. 1784 yılında, on bir yaşında iken İstanbul'a geldi. Cezayir Dayı'sının (Mehmet Paşa) adet olduğu üzere ibka fermanını yenilemek için İstanbul'a gönderdiği hediyeyi -muhtemelen yıllık vergi- getiren heyette olan dayısı el-Hac Muhammed Emin el Sikke'nin yanına verilen çocuk yaştaki Hamdan'ın ata yurdunu tanıması istenmiştir. Hatta bu ziyaretin uzun sürmesine bakılırsa İstanbul'a eğitim amaçlı gelmiş olması da muhtemeldir. Zira 1801 yılında Tunus üzerinden Cezayir'e döndüğüne bakılırsa¹⁴ İstanbul'da on yedi sene kalmış, ya da müteaddit defalar ziyaretlerde bulunmuştur. Türkçe bilgisi, rık'a hattını güzel yazması ve Hanefi fıkını iyi biliyor olması onun İstanbul'da eğitim aldığı gösteren delillerdendir. O, aldığı bu eğitiminin yanı sıra birçok ulemanın ilim halkasına da iştirak ettiği gibi; Avrupa'da pek çok yere de seyahat ederek bilgi ve görgüsünü arttırmıştır. Ayrıca, anadili olan Arapça'nın yanında Türkçe, Fransızca ve İngilizce öğrenmiştir. Zaten babasının Cezayir'de sahip olduğu saygın nüfuz ve çevre de ona her zaman öğrenme imkânı veriyordu. Hem ailesi ve hem de bir genç olarak kendisi toplum

12 Hamdan b. Osman Hoca, *a.g.e.*, s. 67.

13 Hamdan Hoca kardeşinden bahsetmez iken oğlu Ali Rıza, kitabında amcasının kısa biyografisini vermektedir. Buna göre Ahmet Nazif, ilim ve erdemi ile şöhret bulmuş ve Osmanlı hizmetine girmiş bir memurdur. Bu memuriyetin ne zaman başladığı ayrıca tetkik edilmeye muhtaçtır. Ancak kendisi bir süre -muhtemelen dil bilmesinden dolayı İstanbul'a geldiği ilk zamanlardır- Takvimhâne musahhihliğinde çalışmıştır. Ayrıca Haremeyn tercümanlığı, Bosna Defterdarlığı, Bihke, Travnik mutasarrıflıklarında ve Isparta'da kaymakamlık görevlerinde bulunmuştur. Alaiye kaymakamlığı sırasında vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. *Elf Leyle ve Leyle* [I-IV, İstanbul 1851] ile *Seyf Zül-Yezen* [İstanbul 1868] isimli kitaplar ile daha pek çok eseri Türkçeye tercüme etmiştir. Oğlu Mazhar Paşa ise Osmanlı bürokrasisine uzun yıllar hizmet etmiştir. Ali Rıza Paşa, *a.g.e.*, s. 108-109; Ahmet Kavas, *a.g.e.*, s. 89.

14 Hamdan b. Osman Hoca, *a.g.e.* s. 95, 126.

tarafından seviliyordu. Bu da onun davranışlarını olumlu yönde şekillendirmekteydi. Hamdan Hoca babasını anlatırken “babam kanun koyucu (fakih) ve kanun (fıkıh) hocası idi. Ayrıca mukataacı ve birinci kâtip olarak da çalışmıştır, Türk idare sistemini bana O öğretti, nitekim kanunlarımızı (şeriatımızı) da onun zamanında öğrendim ve onun vefatından sonra da aynısını öğretmek ile meşgul oldum.” demektedir.¹⁵

Hamdan Hoca babasının yerine medresede zaman zaman Hanefi fıkıh dersleri veriyordu. Babasının vefatı üzerine eğitim işi tamamen üzerine kaldı ve ders vermeye devam etti. Fakat bir süre sonra dayısının isteğiyle medrese hocalığını bırakıp ailenin ticari işlerinin başına geçmek zorunda kaldı. Bu durum aslında ona yeni ufukların açılmasını sağladı. Zira Tunus gibi Müslüman diyarların dışında, Livourne, Marsilya, Londra ve Cebel-i Tarık taraflarına iş seyahatleri yapmaya başladı. Bu seyahatlerin Fransız ihtilalinden sonra Avrupa’da yaşanan tahavvülâtın hemen arkasından gelmesi onun Avrupa’da çatışan muhafazakâr ve liberal düşünceleri öğrenmesine imkân vermiştir. Geçmişten beri edindiği alışkanlıkla bir tacir gibi gezmek yerine adeta bir araştırmacı gibi özellikle Paris kütüphanelerini dolaşmakta ve entelektüel kesimler ile bir araya gelmekteydi. Mesela 1820 yılında Paris’te olan Hamdan Hoca, daha sonra kral olacak olan Louis-Philippe’in ve eşinin meclisinde bulunmuştur¹⁶. Şüphesiz O, onların arasında bir tacir sıfatı ile değil, şarklı bir entelektüel olarak bulunuyordu. Avrupa’da temsili hükümet ve cumhuriyete dayanan hürriyetçi fikirleri yakından öğrenmişti. Bunu sadece müşahedeleri ile değil aynı zamanda okuyarak da yaptığı anlaşılmaktadır. Aslında kendisi şark düşüncesine sadıktır ama Avrupa’daki bu hürriyetçi fikirlere de açıktır. Hatta ikisi arasında mukayese yaparken şu ifadeleri çok rahatlıkla kullanmaktadır:

...bu [hürriyetçi] fikirlerin prensipleri uygulamadaki basit farkları istisna edersek şeriatımızın temel esaslarına benzemektedir. İki kanunu da tamamıyla bilenler aralarında uyum kurabilir. İnaniyorum ki o [kişi] böyle bir hakikati inkâr edemez. Şeriatımızın temel yasalarından birisi, “kanunlar, beklenmedik şartlar karşısında zamanın gerekleri ve

¹⁵ Hamdan b. Osman Hoca, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁶ *A.g.e.*, s. 209.

insanın ihtiyaçlarına göre düzenlenir” kuralıdır. Bunun için kanun koyucu zaruretleri takdir edip, buna göre kanunları hekimane bir şekilde uygulamalıdır...¹⁷

Bu ifadeler Hamdan Hoca'nın fikir dünyasını anlamak bakımından oldukça önemlidir. O, "İslamî kimliğini" sürdürerek zamanın şartlarına ve gelişmeye imkân tanıyan fikirlerin iktibasından yanadır. Nitekim onun bu yaklaşımı Osmanlı aydınları arasında ancak ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde tartışılabilecektir. Diğer taraftan birçok bakımdan İslam'ın çağdaş sorunlara da cevap verdiğini ama uygulayıcıların bu kanunlardan bihaber olduklarını teessüfle belirten Hamdan Hoca; bu durumun, batıların doğu yasalarını (şeriatı kastederek) tenkit etmelerine sebep olduğunun da altını çizmektedir.¹⁸

Hamdan Hoca gerek ailesinin mallarını işleterek ve gerekse bizzat kendisinin ticarete gösterdiği maharetle kısa zamanda ilim bakımından olduğu gibi zenginlik açısından da Cezayirliğin en önemli kişilerinden biri olmuştur.¹⁹ O, 1830lu yıllarda, ticaret ve havyacılık alanında Cezayir'de ilk sıralarda yer almaktaydı. Kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre çiftliklerinde on bin koyun, altı yüz inek, iki yüz çift öküz, altmış deve ve ayrıca pek çok at ve katıra sahipti. Bunun yanı sıra altı yüz arı peteği ve üçyüzbin frank tutarında ticarî malı bulunmaktaydı. Murassa silahlar, altın ve gümüş kaplı kıymetli eşyalar ve silahlar, evler vs. de servetinin bir başka cephesi idi. Aslında o asırlarda bu servete sahip sermayederi değil Cezayir'de, pek çok Müslüman beldesinde bile bulmak pek mümkün değildi. Osmanlı Devleti'nde genel olarak uygulanan sermaye politikaları da kişilerin bu kadar zenginleşmesine imkân vermiyordu. Bu açıdan O'nun, devrinin istisnai sermayedarlarından biri olduğu kabul edilebilir.

Hamdan Hoca'nın ilim ve ticaret hayatı hakkında tafsilatlı bilgilere sahip iken özel hayatı hakkında aynı düzeyde bilgimiz bu-

17 A.g.e., s. 92.

18 A.g.e., s. 92.

19 Oğlu Ali Rıza Paşa, babası hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "Londra ve Paris ve İtalya'ya bir kaç sefer ederek Cezayir'ce meşhur tüccar olduktan başka bir taraftan da tahsil-i ilimde kusur etmediğiçün ulama-yi benâm sırasına geçmiş idi". Ali Rıza Paşa, a.g.e., s. 109.

lunmamaktadır. O da babası gibi yerli bir hanımla evlidir ve ondan oğulları ve kızları bulunmaktadır. Mesela eserine sık sık başvurduğumuz oğlu Ali Rıza Paşa hakkında bilgimiz varken diğer oğlu Seyyid Hasan²⁰ hakkında fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Sadece -muhtemelen babasının faaliyetlerinden dolayı- Fransız idaresi tarafından 1836 yılında İskenderiye'ye sürüldüğünü biliyoruz. Ama oradaki hayatı hakkında malumat bulunmamaktadır. Ali Rıza Paşa 1876 yılında yayımlanan kitabında kardeşinden “merhum” diye bahsettiğine göre bu tarihten önce öldüğü anlaşılmaktadır. Kızlarının ve damatlarının varlığını ise sadece Hamdan Hoca ve Ali Rıza Paşa'nın bir kısım ifadelerinden çıkarabilmekteyiz.

Fransızların Cezayir'i İşgali ve Hamdan Hoca

Uzun zamandan beri Fransa gözünü Akdeniz'e dikmişti. Özellikle İngilizler ile kıyasıya yaşanan rekabetin Akdeniz'e yerleşmekte olduğuna inananlar çoğunlukta idi. Bu maksatla Direktuvar (Directoire) hükümetini ikna eden Napolyon Mısır'ı işgal seferini başlatmıştı. 1798 yılında bu hedefini gerçekleştiren Napolyon İskenderiye'ye asker çıkarmış ama arkadan gelen İngiliz Amirali Nelson'un Ebu Kır'da Fransız donanmasını batırmasına engel olamamıştı. Her ne kadar güçlü ordusu ile Napolyon bir süre daha Mısır'da dayanmış hatta işgalini Akka'ya kadar yaymış ise de bir taraftan gördüğü güçlü mukavemet diğer taraftan Osmanlı Devleti-Rusya ve İngiltere üçlü ittifakı karşısında dayanamamış ve Mısır'ı terk etmiştir. Ardından bıraktığı General Kleber ise Osmanlı Devleti karşısında bir şey yapamayacağını anlayınca bir anlaşma ile Mısır'ın işgalini kaldırmıştır (24 Ocak 1800).²¹ Ancak Fransızların Akdeniz politikaları değişmemiş özellikle de 1805'te Trafalgar deniz savaşında İngilizlerden aldıkları yenilgi onları daha da kamçılamıştır. Zira İngilizler Fransızlara karşı aldıkları bu iki sonuç ile Akdeniz'in en güçlü devleti olduklarını ispat ettiler. Fransa'da yaşanan koalisyon savaşları sırasında bir süreliğine dikkatlerini bölgeden kaydıran Fransızlar, -Napolyon Bonapart tehlikesi ortadan kalkınca-, 1815'te yapılan Viyana Kongresi'nde korsanlığın kal-

20 Ali Rıza Paşa, a.g.e, s. 77.

21 Komisyon, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1962, V, 2795.

dırılması konusunda İngiltere ile anlaşılabilir. Bu kararı uygulamayı üstlenen İngiltere, Avrupa devletleriyle anlaşarak Cezayir'e Lord Exmouth kumandasında bir donanma gönderdi (1816). Hollanda filosunun da katıldığı bu donanma Cezayir şehrini topa tuttu, limandaki gemileri batırdı. Bunun üzerine Cezayir Dayısı İngiltere ve Hollanda ile anlaşmak mecburiyetinde kaldı. Cezayir'de tutulan Hıristiyan esirleri teslim etmeyi ve savaş tazminatı ödemeyi kabul etti. Aslında alınan bu sonuç Fransızları tatmin etmedi. Onlar bir şekilde Akdeniz'de İngiltere'ye karşı üstünlük arayışında ve mutlaka bir sömürge kurmak kararlılardıydılar. Hedeflerinde ise denizcilikte zayıflamış Osmanlı Eyaleti Cezayir vardı. Osmanlı Devleti merkezinde yaşanan sorunlar, farklı yerlerdeki gaileler ve askeri yetersizlik de uygun bir fırsat idi. Bu siyasî ortamda Cezayir Dayısı İzmirli Hüseyin Paşa da Fransa'nın bu emelini yerine getirmesine âdeta zemin hazırladı. Direktuvar (Directoire) dönemi Fransız hükümeti Bakri (İbn Zakût) adlı Cezayirli Yahudi tüccardan 6 milyon frank borç para ve O'nun Cezayir dayısından tedarik ettiği bir miktar hububat almıştı. Fransa, krallık idaresine geçince bu borcu tanımakla beraber ödemeyi durdurdu. Yahudi tüccar da Hüseyin Paşa'ya olan borçlarını Fransa'nın ödememesini bahane ederek ödemiyordu. Bunun üzerine Hüseyin Paşa harekete geçerek borçlarının tahsili için Cezayir sahillerindeki bazı Fransız gemilerine el koydu. Böylece Fransa'nın istediği bahane de doğmuş oldu. Aslında Hüseyin Paşa borçları talep etmek maksadıyla Fransa kralına da mektup yazmış ama cevap alamamıştı. 29 Nisan 1827 günü kendisini ziyaret eden ve alacaklarını tartıştığı Fransız konsolosu Pierre Deval'e "kralın neden mektuplarına cevap vermiyor?" sorusunu sorması ve onun "kralım sizin mektuplarınıza cevap vermez" tarzında tahkir içeren cevabı üzerine hiddetlenerek elindeki yelpaze ile konsolosun yüzüne vurunca, ipler kopma noktasına geldi. Bu davranışı hakaret sayan Fransa ile Cezayir Dayısı arasındaki ilişkiler kesildi ve Fransa 16 Haziran 1827'de savaş ilân ederek büyük bir donanma ile Cezayir sahillerini abluka altına aldı. Aslında bu durum Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmek anlamına geliyordu. Nitekim Ağustos ayı başında İstanbul'daki elçileri aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne bir nota veren Fransa, vatandaşlarına karşı kötü davrandığını iddia ettikleri Cezayir hükümetine

karşı bir te'dip hareketini lüzumlu gördüğünü bildirdi. Hatta bu hareketini de Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki eski anlaşmaya dayanarak yaptığını iddia ediyordu. Zaten bu notayı verdiği zaman Fransa çoktan Cezayir'i sahilten abluka altına almıştı ve bu bilgilendirmeyi usulen yapıyordu.²²

Osmanlı Devleti o sıralarda Mora'da çıkan isyan ile meşguldü ve Cezayir'deki bu gelişmelere yoğunlaşamadı.²³ Bir taraftan da Hariciye Nazırı Pertev Paşa, Cezayir'in Fransızlara karşı tek başına savaşabilecek kadar güçlü olduğunu düşünüyordu. Esasen Cezayir'e kuvvet göndermenin imkânı da yoktu. Zira 20 Ekim 1827'de İngiliz, Fransız ve Rus ortak donanması Navarin'de Osmanlı donanmasını yaktı, Fransa Mora'ya asker çıkardı. Ertesi yıl da Osmanlı-Rus savaşı başladı. Bu gelişmeler yüzünden Osmanlı askeri müdahale imkânı bulamamakla birlikte, diplomasi yoluyla Fransa ile Cezayir Dayısı'nın arasını bulmayı umuyor ve çeşitli girişimlerde bulunmaktan da geri durmuyordu. Bu maksatla önce Cezayir'in eski müftüsü Halil Efendiyi ardından da bir talimatla Tahir Paşa'yı bölgeye göndermişti ama Cezayir'i kuşatan Fransızlar onun şehre girmesine engel olmuşlar ve gemisini Tolun'a yönlendirerek onu orada uzun süre oyalamışlardı.²⁴

Hamdan Hoca bu sıralarda Cezayir'dedir ve tabii olarak gelişmelerden rahatsızdır. Fransızların davranışlarını bir saldırı olarak görse de onların gücünü bildiğinden; Hüseyin Paşa'nın bir şekilde onlar ile anlaşmaya yanaşmasını doğru bulmaktaydı. Hatta bu görüşlerini de ilan etmişti. Bu yüzden Fransız taraftarlığı ile bile suçlanacaktı.²⁵ Fransa abluka ve saldırılarını sürdürürken, Cezayir kuvvetlerinden de mukabele gördüğünden Cezayir'i hemen

22 Ercüment Kuran, *a.g.e.*, s. 14-15.

23 Hamdan Hoca'nın oğlu Ali Rıza Paşa olayları anlatırken Osmanlı Devleti'nin Cezayir'e niçin müdahale edemediğini şöyle açıklar: "Çünkü Cezayir mes'elesinin zuhûri zamanında Saltanat-i Seniyye'nin gâileli bir vakti olup Rusya'nın tazyikât-i mütevâliyesi ve Yunanistan'ın istiklâliyet-i kâmile dâ'iyesi Rumeli kıt'asının ahvâl-i nâ-hoşnûdisiyle beraber makarr-i hükûmet-i seniyye ve asâkir-i Osmaniye'nin adem-i inzibat ve intizamda bulunması gibi mütevâliyu'z-zuhûr bir takım gavâil-i kesire arasında Cezayir maddesiin başgöstermesi oralarca asla muavenet edilememesine sebep-i müstakil olarak "takkîm'ul ehemm ale'l-muhim" kaide-i zarûriyesine ittiba'â mecburiyet gelmiş ve oraya bi'l-hassa medd-i nazar-i dikkate devlet ihtilâs-i vakt edememiştir." Ali Rıza Paşa, *a.g.e.*, s. 123.

24 Cavid Baysun, "Cezayir Meselesi..." s. 375.

25 Hamdan b. Osman Hoca, *a.g.e.*, s.146-147.

işgal edemedi. Bu durum iki yıldan fazla sürdü. Aynı sıralarda bir iç bunalım yaşayan Fransa hükümeti, kamuoyunun dikkatini dışarı çekmek ve içerde saygınlık kazanmak için 14 Haziran 1830 tarihinde Cezayir'e General Bourmont kumandasında büyük bir donanma ve 37.000 kişilik yeni bir kuvvet gönderdi. Bu takviye kuvvetiyle Fransızlar karaya çıktılar ve 5 Temmuz 1830 günü Cezayir şehrini işgal ettiler. İşgallerini de 6 Ağustos'ta Osmanlı hükümetine resmen bildirdiler.²⁶

Fransızlar şehre girer girmez adeta intikam alırcasına eski yöneticilere ve halka karşı tavır aldılar. Camileri kiliseye çevirdiler, bazı camileri de meyhaneye çevirirken "Kasaba" bölgesinde pek çok cami ve binayı kazıp hazineler aradılar. Halkın evlerini işgal ettiler ve en önemlisi de Türkleri şehirden çıkarma kararı alarak bunu hemen uyguladılar. Bekâr olanlar temin edilen gemiler ile derhal şehirden çıkarıldılar.²⁷ Çaresiz kalan evli Türkler, yerlilerden olan eşlerini ve çocuklarını terk etmeye zorlandılar. Kimi henüz işgal altında olmayan Cezayir'in diğer bölgelerine kimi de Anadolu'ya dönmek zorunda bırakıldı. Bütün bunları büyük bir ızdırab içinde seyreden Hamdan Hoca daha sonra yazdığı kitabında bu fecaatleri şöyle anlatacaktır:

"General Bourmont, Cezayir şehrine girdiğinde Fransız milleti adına bir beyanname neşrederek, sözde Cezayir'deki kötü ve zalim sisteme son vereceğini ilan ediyordu.²⁸ Yapılan teslim anlaşmasında Türkler şehrin ahalisi olarak kabul edilmişti. Fakat şehri teslim aldıktan kısa bir süre sonra General Bourmont Türkleri sürmeye ve hatta kaçırmaya kalktı. Onları hiç bir günahları olmadan eşlerinden ve çocuklarından ayırdı.." Aslında Hamdan Hoca'nın

26 Ercüment Kuran, *a.g.e.*, s. 26; Kemal Kahraman, *a.g.mad.*

27 Ali Rıza Paşa, *a.g.e.*, s. 93.

28 Olayların müşahidi olan Ali Rıza (Paşa) halkın nasıl kandırıldığını şöyle nakleder ki bu durum 1798 yılında Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali sırasında da aynen vaki olmuştu. Fransızların işgal yöntemlerini göstermesi bakımından manidardır: "... Fransızlar tarafından Arabi lisanı üzere matbu olarak ağaç ve taşlar üzerine levha ve yaftalar asılmış ve içinde, ey Cezayir ahalisi ve ey urban ve kabâil, bizler yeniçerilerin sizin üzerinizde olan zulümleri kaldırmak üzere Devlet-i Aliyye tarafından memuren geldik, zira yeniçeriler padişahlarına asidirler bizler buraya onların terbiyesi için geldiğimizden muharebe etmeyip, bizimle beraber olunuz, bize yardım ediniz. Zira biz Devlet-i Aliyye memurlarıyız, ol devlet ki ila yevmi'l kiyâm eksik olmasın.." Ali Rıza Paşa, *a.g.e.*, s. 69.

damatları da aynı akıbete uğradı. Türk oldukları için sürgün edildiklerinde Hamdan Hoca nüfuzunu kullanarak bunu engellemeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Sürgünleri önleme konusunda yaptığı girişimlerde kendisine, damatlarının eşlerini boşaması tavsiyesinden başka bir şey duymadı. “En kötü hükümetler zamanında bile zorunlu boşama ile karşılaşmadıklarını, ancak Fransa’da olmasına rağmen, Fransızların Afrika’da bu usulü ihdas ettiklerini ve ne olursa olsun asla böyle bir şeyin olmaması gerektiğini” söyleyen Hamdan Hoca, çaresizlik içinde Kadı’ya giderek, evliliklerin hiç değilse hukuken bâki kalması çarelerini araştırdı.²⁹

Artık oklar Hamdan Hoca’ya yönelmişti. O da hedefte idi. Fakat gerek kendisinin toplumdaki saygınlığı ve gerekse Türk asıllı ama Cezayir doğumlu olması ona karşı farklı bir sindirme politikasının uygulanmasına sebep oldu. Yazlık evleri komutanlar tarafından kullanılmaya, içindeki kıymetli eşyalar dağıtmaya, satılmaya başlandı. Hamdan Hoca sadece Fransız idaresi tarafından sıkıştırılmıyordu, Cezayir’de yaşayan ve işgalciler ile işbirliği yapan Yahudilerin şantajlarına da maruz kalıyordu. Oğlu Ali Rıza’nın Paris’te iken Fransız Saulcy’nin talebi ile kaleme aldığı anılarında (1836-38) Türkleri himaye ettiği için Yahudilerin her gün eve gelerek, belli miktarlarda paralar talep ettiklerini, vermemesi halinde Fransız generaline ihbar edip onu Malta’ya veya başka yerlere sürdüreceklerini söylüyorlardı, diye yazmaktadır. Ali Rıza ifadelerine aslında bu durumun her gün diğer Cezayirliilerin de başına geldiğini ilave etmeyi ihmal etmemektedir.³⁰ Olayların devam ettiği o günlerde Fransa’da açıkça dile getirilen bu ifadeler hakikati yansıtsa gerektir.

Hamdan Hoca adeta çevresi kuşatılmış bir şekilde yaşama-ya başladı. Yaptığı bütün teşebbüsler Fransa adına Cezayir şehrinin idare eden generaller tarafından engelleniyordu. Fransız devriminin yaydığı fikirlere de vâkıf hatta kısmen hayran olan Hamdan Hoca, Fransızların haksız uygulamalarını büyük bir şaşkınlıkla müşahede ediyordu ki, bu durumu daha sonra kitabında uzun

29 Hamdan b. Osman Hoca, *a.g.e.*, s. 195.

30 Saulcy (Felicien de), *Zikriyyatu Rihlet min Medineti’l Cezayir ila Kosantımyyeti İbre’l-Menâtik el Cebeliyye* (Fransızcası: *Souvenirs d’un voyage a Constantine a travers les montagnes*) Arapça Yayınlayan: Ali Tablit, Cezayir 2008., s. 7.

uzun anlatacaktır. Buna rağmen Hamdan Hoca General Clauzel zamanında Fransızların zorlaması ile belediye meclisi üyeliği görevini üstlenecektir. Bu meclisin görevleri vakıfları idare etmektir. Mahalli üyelerin esasında söz hakkı olmadığını ve tamamen şekli bir meclis olduğunu söyleyen Hamdan Hoca, buna rağmen “Türkleri geri getirmekle” suçlandığı için bu görevi kabul etmek zorunda kaldığını söyler.³¹ General Clauzel’in meclisten bir caminin tiyatroya dönüştürülmesi için karar almalarını istemesi üzerine itiraz eder ve bu görevinden ayrılır ya da çıkartılır.

Fransızları çıldırtan ve zulümlerini arttıran hususlardan biri de Cezayir şehrinin dışındaki Bey ve Emirleri itaat altına alamamaları idi. Özellikle Kostantina Beyi Ahmed Bey onları uğraştırmaktaydı. Üstelik Fransızlar Hüseyin Paşa’yı Cezayir’den sürünce, ahalisi ve ulema Kostantina Beyi’ne fetva ile “paşalık ünvanı” verdiler ve ona biat ettiler. O da Cezayir şehrine onbeş günlük mesafede olan Kostantina’da Padişah adına para bastırmaya ve oradaki idareyi Cezayir Dayılığı gibi oluşturmaya başladı.³² Fransızlar, yaptıkları uygulama ve zulümler karşısında gün geçtikçe halkın teveccühünü daha fazla kazanan Ahmed Bey ile anlaşma yolunu araştırmaya başladılar.

Bu arada Cezayir’e gönderilen generaller de sürekli değişiyordu. 1832 yılında Duc de Rovigo Cezayir’e atandığında Fransız idaresini diğer bölgelere de yaymak için gelmişti. Onun siyaseti öncelikle itaat etmeyen beyleri bir şekilde kendileri ile anlaşmaya razı etmektir. Bu maksatla Ahmed Bey’e bir elçi gönderilmesi gündeme geldiğinde, bu işe Hamdan Hoca’nın uygun olacağı düşünüldü. Zira onlara göre bunu yapabilecek tek kişi O idi, üstelik de Ah-

31 Hamdan Hoca, *a.g.e.*, s. 222-223.

32 Hamdan Hoca bu olayı ve halkın Ahmed Bey’e biat etmesini şöyle anlatır: “Cezayir şehrinin uleması toplanarak kime tabi olacaklarını tartıştılar ve şu karara vardılar: Ahmed Bey Hüseyin Paşa tarafından tayin edilmişti. Hüseyin Paşa ise Sultanın vekili idi. Bu yüzden biz sadece Sultanın iktidarını tanırız. Cezayir’deki siyasi temsilcisi olmasa bile Sultan hala mevcuttur. Hüseyin Paşa’nın yaptığı şey (Ahmed Bey’in tayin edilmesi) Babiâli’nin muvafakati ile olmuştu, bu yüzden şimdi reisimiz Ahmed Bey olmalıdır. Gerçekten de bize uygun olan odur. Babiâli’den başka bir talimat gelmedikçe bu durumu değiştiremeyiz..” Kıyasa dayanan bu ifadeler aslında hem Hamdan Hoca’nın bakışını ve hem de Cezayir ayan ve eşrafının Osmanlı idaresini nasıl anladıklarını göstermesi bakımından önemli olduğu gibi, esasında Osmanlı taşra teşkilatını hangi esaslar üzerine bina ettiğini de açıkça ortaya koymaktadır. Hamdan b. Osman Hoca, *a.g.e.*, s. 190.

med Bey ile dostluğu vardı. Hamdan Hoca'nın hoşuna gitmese de bu görevi Fransız generalinin ısrarı üzerine kabul etmek zorunda kaldı. Oğlu Ali Rıza'yı yanına alarak, dağlardan ve zor geçitlerden, Arap ve Berberi kabilelerinin arasından geçerek nihayet Fransızların mektubunu Ahmed Bey'e ulaştırdı. Ahmed Bey geliş sebebinin ve getirdiği mektubun içeriğini öğrenince, "her türlü siyasi ahvale vakıf olması" hasebi ile Fransızlara verilecek cevabı da Hamdan Hoca'ya bıraktı. Bu da O'nun Hamdan Hoca'ya güvendiğini göstermektedir. İşin kendisine havalesi karşısında yeniden sıkıntıya düşen Hamdan Hoca'nın önerisini sadece yanında bulunan oğlundan öğrenebilmekteyiz. Ancak daha sonraki yazışmalar ve gelişmeler de bu bilgileri teyit etmektedir. Hamdan Hoca kendisinin bir elçi olduğunu ve görevinin elindeki mektubu getirip-götürmekten ibaret bulunduğunu belirttikten sonra, kendisini yakınları arasına alarak istişare etme ihtiyacı duyan Ahmed Bey'e Cezayir'deki egemenlik hukukunu hatırlatan şu ifadeleri kullanır: "bu ülke Padişahın ülkesidir ve bu babda bir nâfi' yol gösterilmek şeaîr-i insaniyet ve farîza-i zimmet ve İslamiyettir." Ardından da Fransızlara aşağıdaki cevabın yazılmasını tavsiye eder.

Beni intihab edip Paşalık etmek üzere bi'l-vekale buraya göndermişler. Ben sizin ile ne musalaha ve ne muharebe üzerine bir gûna cevap verebilirim. Zira böyle bir cesîm işten metbu'-i muhafhamımız bulunan Devlet-i Osmaniyyeye malumat vermedikçe bir şey deyimem. Fakat denizden uzak bulunduğumdan eğer Annabe (Böne) iskelesini bana verirseniz oradan taraf-i Devlet-i Aliyyeye, mahsus bir gemi gönderip isti'zân-i keyfiyetle ol halde size cevab-i kat'i verebilirim.³³

Hamdan Hoca bugün bile tartışılan bir konuya bu ifadelerinde cevap vermektedir. Buna göre, Cezayir her ne kadar Garp Ocakları vasıtasıyla idare ediliyor ve kendi iç işlerinde serbest ise de egemenlik hakkı Osmanlı Devleti'ne aittir. İşgal vesilesi ile Osmanlı hükümetinin bölge ile ilişkisi kesilse de, Ahmed Bey'in dış işlerini ilgilendiren böyle önemli bir meselede bir devlet ile kendi başına anlaşma yapamayacağını ortaya koymaktadır. İkinci mesajı da Fransızlardır. İşgalleri meşru değildir ve bu anlamda muhatapları da Osmanlı Devleti'dir. Aslında Hamdan Hoca'nın bu süreçte

³³ Ali Rıza Paşa, a.g.e., s. 104.

Cezayir'i kalemi ile müdafaa etmesi bu olay ile başlamıştır demek yerinde olacaktır. Mektuptaki teklifin kabul edilmesi halinde, sahilde Fransızların işgalinde olan Annabe Ahmed Bey'e verilecek ve denizden bir yol açılarak Osmanlı Devleti ile doğrudan muhaberesi sağlanacaktı. Böylece Cezayir'in müdafaası Osmanlı merkezinin direktifleri doğrultusunda yapılabilecekti. Nitekim bu cevaptan hoşlanan Ahmed Bey derhal mektubu yazdırarak, Fransız generaline teslim etmek üzere Hamdan Hoca'ya vermiştir. Hamdan Hoca da mektubu Fransız generaline ulaştırmıştır. Fransız generali mektubu okuyunca bozulmuş ve Hamdan Hoca'ya "Padişahı karıştırmadan bir anlaşma zemini bulmak için bir kere daha Ahmed Beye gitmelisiniz" demiştir.³⁴ Nitekim bir anlaşma imkânı bulmak için O'nu ikinci defa Ahmed Bey'e göndereceklerdir. Ali Rıza Paşa'nın naklettiğine göre Ahmed Bey bu sefer de cevap işini Hamdan Hoca'ya havale edince o da şöyle bir formül bulmuştur. Hamdan Hoca, Fransız generalinin tepkisinden dolayı bu mektuba verilecek cevapta, Osmanlı Devleti'nin ismini zikretmeye gerek olmadığını, anlaşma yapmayı sadece Annabe sancağının verilmesi üzerine bina etmekle yetinilmesinin uygun olacağını söylemiştir. Ayrıca Ahmed Bey'e "şayet buna muvafakat eder ve Annabe'yi size verirler ise anlaşma yapma sırasında siz de İstanbul'a bir adam göndererek muhabere edersiniz" diyerek aslında her halükarda İstanbul ile ilişki kurmanın gerekliliğini de ortaya koymuştur.³⁵ Hamdan Hoca bu ikinci görevini de bir noktada kendi fikirlerine uygun bir biçimde tamamlayıp Cezayir şehrine döndüğü zaman, kendisini gönderen General Duc de Rovigo de Paris'e geri çekildiğinden barış girişimleri ve Hamdan Hoca'nın bu girişimin içinde sakladığı niyetleri de akamete uğradı. Yerine gelen general barış arayışları yerine doğrudan Ahmed Bey'e karşı askeri harekâtı benimsiyordu ve muhtemelen bu talimatı da Paris'ten alarak gelmişti. Zira daha sonraki girişimlerden de anlaşılacağı üzere Fransa asla Cezayir'i tahliye etmek niyetinde değil, bilakis her tarafına yerleş-

34 A.g.e., s. 107.

35 Birinci seferine iştirak eden oğlu Ali Rıza, Saulcy için kleme aldığı anılarında, annesinin itirazı üzerine ikinci seferde Hamdan Hoca'nın damadı İsmail ile gittiğini yazmaktadır. Saulcy, a.g.e., s. 40; Buna karşılık Ali Rıza Paşa daha sonra kaleme aldığı kendi kitabında bu seferde de babasına eşlik ettiğini yazmakta hatta babasının Ahmed Bey'den aldığı mektubun içeriğini sunmaktadır. Bu küçük detay çelişse de içerik gelişmeler ile uyum göstermektedir. Ali Rıza Paşa, a.g.e., s. 111.

mek amacındaydı.

Hamdan Hoca, Fransızların dış dünyaya Cezayir’de kalıcı olmadıklarını ilan etmelerine rağmen tavır ve davranışları ile bunun tersini amaçladıklarını anladığı için artık onlar ile muhatap olmanın faydasız olduğunu gördü. Yeni çareler araştırır ve 18 Temmuz 1833 tarihinde Badis’ten İbrahim b. Mustafa³⁶ ile birlikte Kaptan Paşa aracılığı ile Sultan II. Mahmud’a bir arıza ulaştırarak fikirlerini ve Cezayir meselenin halli için çözüm önerilerini bildirirler. Arızalarında Cezayir’in işgalinden beri yaşananlar ve halka yapılan zulümler anlatılır. Bu arızada, Hamdan Hoca’nın –muhtemelen- Ahmed Bey ile yaptığı ikinci görüşmenin sonuçları, hatta ikisinin planları yer almaktadır. Kaynaklarda zikredilmemiş olsa da, Ahmed Bey’den ikinci kere aldığı mektubu vereceği bir muhatap bulamayan Hamdan Hoca geri dönmüş ya da Ahmed Bey ile haberleşmiş olmalıdır. Padişah’a gönderdiği arızasının çıktığı yer Kostantina civarında olduğuna göre görüşme ihtimali de büyüktür. Zaten arızada önerilen çözüm de Ahmed Bey üzerine bina edilmiştir. Buna göre, Cezayir’e bir paşa tayin edilip, ahaliden de bir divan kurulması önerilmektedir. Ancak bunun ile kalınmaktaki Cezayir, Tunus ve Trablus’un birleştirilerek Afrika’da güçlü bir vilayete dönüştürülmesiyle bu üç bölgeden kırk elli bin asker çıkarılabileceği ifade edilerek Fransızlara karşı koymanın yolu da göstermektedir.³⁷ Ayrıca o güne kadar Anadolu’dan getirilen askerlerin de mahsurlarına dikkatleri çekerek, yerli Berberilerin de askere alınmasını önermektedir. Böylece adeta vatandaşlık kimliğine giden bir sürecin başlatılmasını ima etmektedir ki, bu yaklaşım O’nun dünya şartlarını iyi okuduğunu göstermektedir. Hamdan Hoca ayrıca gördüğü hizmetler ve zulme uğramışlara sahip çıkma-

36 Ercüment Kuran’a göre İbrahim b. Mustafa’nın eski Cezayir-i Garb beylerbeyi olan Mustafa Paşa’nın oğlu olması muhtemeldir (Beylerbeyliği: 1798-1805). Ercüment Kuran, *a.g.e.*, s. 36. Nitekim belgelerde “Paşazade” olarak geçmektedir. BOA, *DUIT* 139/74. 4 M 1250 tarihli bu belge Hamdan Hoca ve İbrahim b. Mustafa’nın mektuplarının telhisidir. (Yayınlanmış hali için bak: Bşbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Ankara 2010, s.176-177.

37 Hamdan Hoca’nın faaliyetlerine Kuzey Afrika’da ilk dikkatleri çeken kişi Tunuslu tarihçi Abdülcelil Temimi’dir. Bu konuda yaptığı etüdüleri Tunus’ta neşretmiştir. A. Temimi, “L’Activite de Hamdan Hhudja A Paris et A Istanbul Pour La Question Algerienne”, *el Mecelle et-Tarhiyye el Mağribiyye*, sayı 7-8, Tunus 1977, s. 234 vd. Makaleyi bana gönderen müellifine ve Fransızca nüshasını Arapça özetleyerek bana katkı sunan Fatma bint Slimane’ye teşekkür ederim.

sı nedeniyle fetva ile (daha önce toplanıp hakkında karar alınması ile) görevini sürdüren Ahmed Bey'in Cezayir'e vali olarak tayin edilmesini istemektedir. Yani orada ulemanın ve halkın onayladığı paşalığın resmiyete konulmasını arz etmektedir.³⁸ Nitekim bu arıza meclis-i meşverette görüşüldüğüne etkisi olmuş olacak ki, Mustafa Reşid Paşa'nın Cezayir meselesini görüşmek ve Fransızlardan geri almak için Paris'e orta elçi olarak gönderilmesine karar verilmiştir.³⁹ Hamdan Hoca da aynı sıralarda aldığı ani bir karar ile Paris'e gidecektir. Hamdan Hoca Mustafa Reşid Paşa'dan önce Paris'e varmıştır. Bu kararını Osmanlı hükümetinin bilgisi ile de almış olabileceği varsayılabilir. Zira Paris'te Cezayir meselesinde Mustafa Reşid Paşa'yı sürekli bilgilendirmesi ve onun ile işbirliği yapması bu ihtimali güçlü kılmaktadır.⁴⁰

Cezayir'in Müdafaaanesi: *el- Mir'ât (La Miroir)*

Cezayir'e atanan yeni Fransız General Baron T. Voirol tam bir işgalci gibi ve öncekilerden daha da kötü davranmaya başladı. Halkın mallarına el koymaya, vakıfları devletleştirmeye girişti. Fransızlar Cezayir'e ilk girişlerinde derhal Hanefi mahkemesini kapatmışlardı. Bu sefer, yeni bir bahane ile Maliki müftüsünü önce tutukladılar, ardından da İskenderiye'ye sürgüne gönderdiler. Tabii olarak bütün bunlardan Hamdan Hoca da doğrudan etkileniyordu. Onun da gasbedilen malları iade edilmek şöyle dursun var olanları da elinden alınmıştı. Nitekim Hamdan Hoca'nın Fransız kralına gönderdiği ve Daniel Panzac tarafından yayımlanan mektubunda, Fransız askerlerinin Cezayir'de uyguladıkları zulüm ve

38 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HAT 62; Cavid Baysun, "Cezayir Meselesi..", s. 376.

39 Cavid Baysun, "Cezayir Meselesi...", s. 377; Ercüment Kuran, *a.g.e.*, s. 37.

40 Mustafa Reşid Paşa Hamdan hoca ile karşılaşmalarını ve işbirliklerini şöyle ifade etmektedir: " el haletühazihi burada Cezayirli Osman Hocasade Hamdan Efendi namında ulemadan ve müsin ve her bir ahvâle vukuflu bir âdem bulunup bir kere görüşülerek şimdilerde kendisiyle sıkça sıkça ve açıktan açığa mülakat olunmak Fransalu'nun şayet ruûnetlerini müstelzim olması vahîmesine mebnî Cezayir' e dair malumatı vakî'asını tahriren bildirmek ve bazen dahi gizlice gelmek üzere söyleşilmiş ve finefsilemr her bir şeye vâkıf âdem olmasıyla malûm ve mazbutu olan mevadî biletraf yazıp göndermeğe başlamış olmağın bundan sonra suretleri taraf-i devletlerine dahi gönderilecektir." Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasi Yazıları, *Tarih Vesikaları*, cilt I, sayı 1-6, 1941-1942, s. 146.

baskılardan bahsederken kendisine ait 800 bin frank değerindeki mallarının da yağmalandığını söylemektedir.⁴¹ Bütün bu olanlar karşısında çaresiz kalan Hamdan Hoca, kısa bir süre önce Paris'e giden arkadaşı Paşazade İbrahim b. Mustafa'yı takip edecek ve davasını anlatmak için Paris'e gidecektir. Paris'te buluşan bu eski iki arkadaşa daha sonra Osmanlı Devleti'nin Paris elçisi Mustafa Reşid Paşa ve Trablusgarplı Hassune ed-Duğaysi de katılacak ve hepsi kafa kafaya vererek Cezayir'in savunmasını hem resmi mahfiller ve hem de kamuoyu nezdinde yapacaklardır.

Yukarıda adı geçen dört kişi arasında en çok öne çıkanı Hamdan Hoca olacaktır. Zira kendisi başından beri olayların içindedir ve büyük mağduriyete de maruz kalmıştır. Ayrıca gerek Cezayir ve gerekse Paris'te en çok tanınan şarklı şahsiyetlerdendir. İbrahim b. Mustafa aslında resmi makamlara yazdığı şikâyetleri ile misyonunu adeta tamamlamıştı. Hassune ed-Duğaysi Londra-Paris arasında seyahat eden Trabluslu bir tüccar olarak biliniyordu ve Fransız Hariciyesi ile özel ilişkileri vardı. Mustafa Reşid Paşa resmi elçilik görevi ile gelmesine rağmen, Fransız makamlarına salt Cezayir meselesi için gönderildiğini söyleyerek tepki çekmemesi konusunda talimatlar almıştı. Ancak her halükarda bu dört kişi arasında sıkı bir istişare içinde olduğu Mustafa Reşid Paşa'nın Babiâli'ye gönderdiği yazışmalarından anlaşılmaktadır.⁴²

Hamdan Hoca Cezayir'de iken yaşanan olayların aslında merkezi hükümetin bilgisi dışında ve gelen memurların tasarrufları ile olduğunu düşünmekteydi. Veya böyle inanmak istiyordu. Zira Avrupalıların özellikle hürriyetçi fikirlerine ve son yıllarda değişen siyaset algılarına vakıftı. O prensiplerin hiç birinin Cezayir'e taşınmadığını görmesi onu hayıflandırıyor. Gördükleri karşısında, "nerde o meşhur Fransızlar, nerede büyük Napolyon'un öğrencileri, kudretli generaller, vatandaşlar ve temiz hâkimler?" diyordu. Bütün yaşadıklarının ve müşahede ettiklerinin meşru bir hükümetin bilgisi dâhilinde yapılabileceğini havsalası almıyordu. Hatta kendi evini işgal eden Fransız generaline oğlunu gönderdiğinde, generalin "biz Cezayir'i işgal ettik ve münazaasız bir şekilde buranın efendileri olduk.." demesini bile çocuğunun yanlış tavrına bağlayarak generale

41 Daniel Panzac, *Barbary Corsairs: The End of a Legend*, Greenhill 2003, s. 224-225.

42 Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın..", s. 145, 286.

bizzat kendisi gitmişti. Niyeti genç oğluna özür diletmek idi. Fiilen de öyle yaptı, evini ve kıymetli eşyalarını kendi eliyle teslim ettiğinde karşısında “medeni ve asıl Fransız duygularına sahip, mutedil” birini bulacağını zannediyordu. Ama bir teşekkür bile alamadı.⁴³

Bütün bunlara rağmen O, Fransa’da sesinin duyulacağını hesaplıyordu. İşte bu duygular ile Paris’ gitti. Burada önce resmi makamlara sonuçsuz bazı müracaatlarda bulundu, Cezayir’de işlenen cinayetlerden, halkının içinde bulunduğu durumdan şikâyet eden ve cevapsız kalan dilekçeler yazdı⁴⁴, ardından da -muhtemelen yukarıda mezkûr- diğer arkadaşlarının teşviki ile *el Mir’ât* (Ayna) isimli eserini (kendi ifadesi ile raporunu) kaleme aldı.⁴⁵ Zira o sıralarda gazetelerde, halkın Fransa’nın Cezayir’de kalmasını onaylamasını amaçlayan yazılar neşredilmekte olduğu gibi, Cezayir’den dönen bazı Fransızlar da birçok yanlış ihtiva eden yazılar yazmaktaydılar. Kitabını yazma amaçlarından birinin de bu yanlışları düzeltmeye matuf olduğunu söyleyen Hamdan Hoca; Cezayir Meselesi’ni bütün çıplaklığı ile kamuoyu ile paylaşmak istediğini beyan etmektedir. İfadelerine göre bu eseriyle “şefkat ve rahmet gösterilmeyen, menfaatleri ve emelleri kaybolmuş Cezayir halkının” sesini duyurmayı amaçlamıştır. Kendi hayal kırıklığını da “..görüyorum ki, istibdat altında inleyen şu zavallı halk, soykırımla karşı karşıya gelmiş, savaşın bütün afetlerini ve zulümlerini yaşamaktadır. Bütün bu kötülükler ise özgür Fransa adına işlenmektedir.”⁴⁶ sözleriyle kitabının mukaddimesine yansıtacaktır. Tamamen Fransız makamlarını ve kamuoyunu uyarmayı amaçlayan bu eser önce Arapça kaleme alınmış ve Trablusgarplı Hassune Ed Duğeyss tarafından *Aperçu historique et statistique sur la Régence d’Alger* (Cezayir Eyaleti Hakkında Tarihi ve İstatistikî Değerlendirme) adıyla Ekim 1833’te Paris’te yayımlanmıştır. Kitabın yayımlanmasında, en azından teşvikçi olarak daha önce sözü edilen bazı arkadaşlarının katkısı olduğu şüphesizdir. Kitabın doğrudan Arapçadan mı tercüme edildiği yoksa Hamdan Hoca’nın imlasından mı tashih edildiği ile

43 Hamdan b. Osman Hoca, *a.g.e.*, s. 198, 205-206.

44 A. Temimi, “Havle Kitab el-Mir’ât”, *Buhûs ve Vesâik fi’t-Tarih el Mağribi, El Cezair ve Tunus ve Libya*, (ikinci baskı) Zağvan (Tunus) 1985.

45 Bu makalede Arapça nüshanın Cezayir 2005 baskısı (bak: 4 nolu dipnot) kullanılmıştır.

46 Hamdan b. Osman Hoca, *a.g.e.*, s. 7-8.

ilgili olarak bazı soru işaretleri bulunmaktadır.⁴⁷ Kitabın yayımlanmasına herhalde en çok Mustafa Reşid Paşa sevinmiş olacaktır. Zira Cezayir meselesi yüzünden Paris'e gönderilen Mustafa Reşid Paşa, siyasi şartlardan dolayı uzun zaman hangi amaçla orada olduğunu saklayacak ve bekleyişte kalacaktı. Bu durumun onu rahatsız ettiğini İstanbul ile yaptığı yazışmalardan anlamaktayız. Fransa hükümetini ve kamuoyunu aydınlatmaya matuf olan bu kitabın varlığı hem Mustafa Reşid Paşa'yı bilgilendirmesi ve hem de kendi misyonuna başlayıncaya kadar kamuoyunu canlı tutması bakımından bulunmaz bir araçtı.⁴⁸ Ancak Paşa, yazışmalarında "her şeye vakıf adam dediği" Hamdan Hoca ile yaptığı istişarelerden, Cezayir meselesi ile ilgilenen Fransız gazetelerinden bahsederken bu kitaptan –görebildiğimiz kadarıyla- söz etmemesi de oldukça şaşırtıcıdır.

Hamdan Hoca esasında bu kitabında 16. Yüzyıldan, yani Osmanlıların Cezayir'e hâkim olmasından Fransız işgaline kadar olan sürecin kısa bir tahlilini yapmaktadır. Ancak bunu bir tarihçi olarak yapmadığını bu maksatla belgeler derleyip eserini yazmadığını, bilakis zaruri olarak genel bilgiler vermeyi amaçladığını da belirtmektedir. İki kısımdan oluşan (birinci kısım on üç, ikinci kısım onsekiz bölümden) bu eser, aslında bir "Cezayir Müdafaanamesi"dir. İlk bölümlerde Bedevi, Berberi ve şehirlerde yaşayan Arap ve Türk kökenliler hakkında malumat vererek, genelde "vahşi tabiatlı" bu farklı unsurların Osmanlıların idaresinde asırlarca nasıl birlikte kaldıklarını ortaya koymaktadır. Onun bu değerlendirmeleri belki de "Osmanlı Afrikası" ve bölgedeki devlet algısı hakkında yapılan ilk tartışmadır. Burada Osmanlı istimalinden ve halka uyguladığı adaletten bahsederken; Fransızlara da Cezayir'e hâkim olmanın ancak bu şartlardan geçtiği mesajını vermektedir. Fakat halkın Fransızların adaletine asla güvenmedikle-

47 A. Temimi, *a.g.mak.*

48 Mustafa Reşid Paşa 9 Kasım 1834 tarihiyle İstanbul'a gönderdiği bir taktirinde Hassune ve Hamdan Hoca'dan söz ederken kullandığı şu ifadeler kitap ile ilişkilendirilebilecek niteliktedir: "... Cezayirli Hamdan Efendi'nin kaleme alıp verdiği evrakın takdim olunacağı mukaddemce yazılmış ve mumâileyh Hassune Ed Duğey's tarafından dahi bazı evrak verilmiş ise de âdi yazı ile irsali hüsnü'l-mülâhaza olmayup evrak-i mezkûre bayağı bir kitap kadar olduğundan huruf-i mahâde ile tahriri mümkün olmadığına binaen inşaallahu Teala her ne vakit Der-saadete avdet-i çâkeranem mukadder olur ise ol vakit takdim olunmak üzere tevki kılındığı." Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın..", s. 286.

rini⁴⁹ de söylemesi onlara Osmalılar gibi kabul görmeyeceklerini ve Cezayir'i tahliye etmeleri gerektiğini ima etmektedir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde Cezayir'deki Türk idari yapısını oluşturan, *Medenî* (sivillerin oluşturduğu meclis), *Kazaî* (adli işleri yürüten Malikî ve Hanefî mahkemeleri) ve *Tenfizî* (yürütmeyi içine alan) yapılardan bahseder. Bu bölümlerde Türklerin Arap ve Berberilerin kalplerini kazanma yöntemlerini ele alır. Türkler, özellikle Berberilerin kutsadıkları murabitlerin mezarlarına dokunmadıkları gibi saygı göstererek onlara bazı imtiyazlar vermişlerdir. Söz gelimi Türkler zamanında buralara iltica eden hiç kimse kanuni takibata alınmamaktaydı. Bu yaklaşımının sebebi, Fransızların işgalden hemen sonra yol yapma bahanesi ile giriştikleri ve zarar verdikleri tarihi mekân ve türbe yıkımlarını hatırlatmak olsa gerektir.⁵⁰

Türkler, Arap ve Berberilerin kalplerini kazanmak için sadece bununla yetinmediler diyen Hamdan Hoca, “..bir vesile daha kullanmışlardır ki o da, kendilerini dinin hamisi olarak benimsetmeleriydi. Ayrıca onlar kanuna (şer'i kanunları kastederek) aykırı yapılan her şeyi engellemekte, yaptıkları her şeyi kanun ile veya kanun adına yapmaktaydılar”. Türklerin düzenli namaz kılmaları da Berberilerin onları murabıtlardan ve evliya kullardan zannetmelerine sebep oluyordu. Bu ve benzeri sebeplerin Cezayir halkının gönüllü olarak Türklere itaat etmelerini ve gözleri kapalı onlara güvenmelerini sağladığını söyleyen Hamdan Hoca⁵¹, adeta Fransızlara Cezayir halkını hiçbir zaman itaat altına alamayacaklarının mesajını da iletliyordu. Yeri geldikçe kitabında Türklerin Cezayir'de kalma sırlarını açıklamayı sürdürür. Fakat Türklere övgüleri aslında Fransızlara verdiği mesajlarıdır aynı zamanda. Fransızlar, Cezayir sahillerine yerleştikten sonra ahali ve kabilelere yaptıklarını hatırlatırcasına şöyle der:

Türk hükümeti kabilelerin gücünün alt edemeyeceğinden emin

49 Hamdan b. Osman Hoca, *a.g.e.*, s. 42-43.

50 Mesela Fransızların ilk işlerinden birisi Cezayir halkının büyük saygı duyduğu Veli Dede türbesini yıkmak istemeleridir. Ulema ile yapılan uzun tartışmalardan sonra sonra nakline rıza gösterildi. Halkın dükkanları yıkıldı, mezarlıklar tahrip edildi. Bu hatıralar Hamdan Hoca'nın oğlunun zihninde bile öyle yer etmiş ki, sonradan yazdığı kitabında zikretme ihtiyacı duymuştur. Ali Rıza Paşa, *a.g.e.*, s. 80-83.

51 *A.g.e.*, s. 73.

*oldu. Onları kılıç çekerek itaat altına alamayacağını anlayarak, letafet, müsamaha ve güzel idare ile yaklaştı ki, bu da onların rızasını sağladı ve Türklerin üç asırdan fazla Cezayir’de kalmasına imkân verdi.*⁵²

Ayrıca Türklerin müsamaha siyaseti ile yerleşik Arapların ve kabilelerin itaatini ve yol güvenliğini sağladığını beyan eden Hamdan Hoca, ahalinin güvenini kazanmak için takip ettikleri bir başka metotlarının daha olduğunu hatırlatır. Buna göre, “uygulamalarında adalet ve insafa” yer vermekteydiler. “Nitekim bu iki prensip, varlık ve büyüklüğünü daimi kılmak isteyen her hükümetin prensipleridir”, dedikten sonra, bu bahsi şu ifadeleri ile kapatır: “Akıllara tesir edildiğinde tabii olarak cisimler de ona tabi olur. Gerçek fetih nedir ki? Gerçek fetih, cesetleri değil, kalpleri fethetmeyi hedefler”.⁵³ Kitabının idari bölümünü tamamlarken abartılı bir şekilde, -belki de Fransızları etkilemek maksadıyla-, verasete dayanmayan Dayılık sisteminde Dayı’nın bir nevi Cumhuriyet prensiplerine uygun seçildiğini söylemektedir. Ayrıca “Türk hükümeti Afrika’da imparatorluğunu ancak adalet ve siyasi düzen ile kurmuştur”⁵⁴ diyerek, devlet ve hükümet felsefesi yapmaktan geri durmayan Hamdan Hoca, bütün bunlara rağmen, Osmanlı idaresinde zamanla meydana gelen zaafı da ele alarak tenkide tabi tutmaktadır. Geçmişte Cezayir için İzmir’den asker toplanırken konulmuş kurallara riayet edildiğini ve uygun insanların toplanıp getirildiğini, ancak sonradan kuralların çiğnendiğini bunun da çöküşü başlattığını söylemektedir. Getirilen askerler arasında sünnet olmuş Yunanlıların ve Yahudilerin bile karıştığını söyleyen Hamdan Hoca “bozuk bir buğday tanesinin bütün buğday ambarını bozmaya yettiğini” yani “ahlakı bozuk bir kişinin içinde ve etrafında bulunanların tamamına kötülüğü çekmeye yeterli olacağını” söylemektedir.⁵⁵ Müteaddit yerlerde Yahudilerin Cezayir’deki olumsuz tavırlarına değinen Hamdan Hoca’nın bu yaklaşımını bir Yahudi karşıtlığında aramaktan ziyade özellikle işgalin ilk yıllarında ona şantaj yapıp, rahatsız etmelerinde aramak gerekir.

Hamdan Hoca kitabının kalan bölümlerini Fransızların Ce-

52 *A.g.e.*, s. 89.

53 *A.g.e.*, s. 74.

54 *A.g.e.*, s. 91-92.

55 *A.g.e.*, s. 111.

zayir sahillerine gelip ardından işgalleri ile ortaya koydukları siyaseti ve özellikle General Clauzel'in uygulamalarını tenkide tabi tutmaktadır. Genel olarak daha önce ele aldığımız, Fransızların siyasetlerinin Cezayir'de itaati asla sağlayamayacağını söyleyen Hamdan Hoca, Cezayir'in gerekirse Yunanistan gibi kendi ayakları üstünde durabileceğini, hatta Rusya'nın o sıralarda Polonya'yı itiraf etmek zorunda kalırken Fransızların Cezayir'i ellerinde tutamayacaklarını söyler. Adeta bir manifesto gibi Fransızlara seslenerek medeniyet getirme iddiasında iseler ve bu konuda da samimi iseler Cezayir'i sömürgeleştirmek yerine kendi ayakları üstüne bırakarak daha fazla menfaat sağlayacaklarını söylemekten geri kalmaz. Hamdan Hoca bu fikirleri ile Fransız emperyalizmine şiddetle karşı duran ve bunu kalemi ile ortaya koyan ilk şarklıdır. Kitabını "işte ben, sadece olayların sedası ve vatanımın evlatlarının lisanıyım" diyerek bitirir.⁵⁶

Büyük bir umutla belki Napolyon'un Mısır'ı tahliye ettiği gibi yine Fransızların da Cezayir'i terk edeceklerini beklerken sürdürdüğü bu mücadelesine yenik düşer Hamdan Hoca. Hatta yazdıklarına cevap verenler ve onu suçlayanlar ortaya çıkar. Ana yurduna dönme ümidini kaybeder ve ata yurduna dönerek mücadelesini buradan sürdürmeye karar verir.⁵⁷ 1836 yılında 63 yaşında iken İstanbul'a geldiğinde zaten hem Sultan II. Mahmud ve hem de devlet ricali tarafından tanınmakta ve verdiği mücadele de yakından bilinmektedir. Bu yüzden büyük ilgi ile karşılanır ve Sultanın himayesine alınır. Hariciye Nazırı'nın konağına yerleştirilen Hamdan Hoca'ya ayrıca Devlet matbaasında da mütercimlik ve musahhihlik görevi verilir. Bu görevin bir işten ziyade, O'nu devlet bürokrasisi içine almak ve belki de onurlandırmak için verildiği söylenebilir. Ancak bütün bu gelişmeler Hamdan Hoca'yı mutlu etmez. Sultan'a hitaben yazdığı bir şiirinde kendisine verilenlere teşekkür ettikten sonra, içine düş-

56 Son yıllarda gerek batıda ve gerekse Kuzey Afrika'da Hamdan Hoca'nın eserinin kıymeti anlaşılmış, Fransızca ve Arapça metinler yeniden basılmış ve bunların tanıtım ve değerlendirmeleri az da olsa yapılmıştır. Bu anlamda burada popüler iki yazıyı vermek yerinde olacaktır. David Tresilian, "Algiers 1830: beginnings of colonialism", *El Ahrām*, 21-27 Ağust 2012; Nazım Azırı, "Hamdane Khodja, l'Algérien qui défia la France coloniale Aux origines du nationalisme algérien" <http://www.memoria.dz/ao-2012/dossier/hamdane-khodja-lalg-rien-qui-d-fia-la-france-coloniale>.

57 Hamdan Hoca, *İthâfu'l-Munsifin ve'l-Udebâ bi Mebahisi'l-İhtirâz Ani'l Veba* İstanbul 1254/1838, s. 71. (Bundan sonra *İthâf..*)

tüğü durumdan şikâyet etmektedir. Zira acıları dinmemiştir. Fransızların yüzünden zengin iken fakir olmuştur. Sağlıklı iken hastalanmıştır. İfadelerine göre akıttığı gözyaşları gözlerine zarar vermiştir. Özellikle himayeye muhtaç ailesinin ve çocuklarının (eşi ve kızları) hala Fransızların tasarrufunda olan Cezayir’de kalmaları onu perişan etmektedir.⁵⁸ Bu yüzden İstanbul’da da Cezayir gündemini canlı tutacak ve aslında İstanbul’a yazdığı ilk arızasında belirttiği fikirlerinde ısrarcı olacaktır. Nitekim Cezayir’de Fransızlar’a karşı koyan Kostantina Beyi’ne mümkün olan desteği sağlayacak ve O’nun ile hükümet merkezi arasında aracı olacaktır. II. Mahmud meseleyi adeta ona havale edecek ve hatta Ahmed Bey’e yazılacak mektupları da O hazırlayacaktır.

Hamdan Hoca ve Sultan II. Mahmud: Karantina Teşkilatı’nın Kurulması

Bilindiği gibi Hamdan Hoca’nın İstanbul yılları aynı zamanda Sultan II. Mahmud’un Osmanlı Devleti’ni yeniliklere açmak ve yeniden yapılandırmak mücadelesi verdiği yıllardır. Bu vesile ile Sultan’ın Hamdan Hoca gibi dünya ahvalini bilen, yenilikçi ulemaya ihtiyacı vardı. Zira dünya ahvalini bilmeyen ulemadan bir kesim II. Mahmud’un reformlarına direnç gösteriyorlardı. İşte böyle bir ortamda Hamdan Hoca kısa zamanda İstanbul’daki yenilikçi ulema arasında yerini aldı.

1831-1833 yılları arasında Hindistan’da çıkıp Osmanlı topraklarını ve Avrupa’yı etkileyen kolera üzerine de çareler düşünülmekteydi. Sultan II. Mahmud bir zamandan beri Avrupa’da uygulanmakta olan karantina usulünün Osmanlı’da da uygulanmasını istiyordu. Gerçi bu usul kısmen İstanbul’da uygulanmaya başlandı ise de ülkenin bütün sınırlarına yayılması gerekmekteydi. Ancak karantina uygulamasının dinen cevazı konusunda son yıllarda ulema arasında ihtilaf vardı ve bir kısım ulema bunu “kaderden kaçış” olarak değerlendiriyordu. Bu maksatla muhtemel itirazları şer’i ve akli deliller ile reddedebilmek için ulemanın katılımı ile bir meşveret meclisinin toplanmasına karar verildi. Ulemadan vak’anünis Es’ad Efendi, Çerkeşi Mehmed Efendi, Emin

⁵⁸ *İthâf.*, s. 72.

zade Abdülkadir Bey, İsmetzaade Arif Hikmet Efendi, Kethüdazade Arif Efendi Kuyucukluzade Seyyid Muhammed Atif Efendilerin çağrıldığı meclis-i meşverete, İstanbul'da Cezayirli âlim olarak tanınan Hamdan Efendi de davet edildi.⁵⁹ Meclis 24 Nisan 1838 tarihinde toplanarak konunun şer'i yönü bütün teferruatıyla tartıştı. Meclisteki ulema karantinanın kurulmasına cevaz verdi. Bu Meclis'te fikirleri bilinen Hamdan Hoca'nın etkili olduğu düşünülebilir. Zira kısa bir süre sonra Hamdan Hoca'nın bütün bu tartışmaları bitirecek hatta Sultanın önünü açacak, *İthâfu'l-munsifin ve'l-Udebâ bi Mebahisi'l-İhtirâz Ani'l Veba* başlıklı bir Arapça risale⁶⁰ kaleme alarak II. Mahmud'a takdim ettiği bilinmektedir. Bunun II. Mahmud'un talebi ile yazıldığı söylenebilir de buna dair bir delil yoktur. Ancak meclis toplantısından önce yazılan bu eserin meclisin toplanmasını bile sağladığı varsayılabilir. Devletin merkezinde ulemadan pek çok kişi olmasına rağmen, onların yerine Hamdan Hoca'nın böyle bir risale kaleme alması onun bilgisine ve cesaretine en kavi delildir. Muhtevasından ve belgelerden anlaşıldığına göre kendisinden bu konuda herhangi bir talepte bulunulmamıştı ama O, bu risaleyi yazarak Babıâli'ye verdi. Hamdan Hoca'nın sonunda padişahı da övdüğü şiiri ve ebced hesabı ile "*temme bi hayr/hayrıyla tamamlandı*" ifadesiyle h.1253 yılını tarih düştüğü yazma risalesi Sultan II. Mahmud'a takdim edildi. Padişah kitabı beğendi ve Türkçeye de tercüme edilmesini emretti. Türkçesinin yeterli olmadığını düşünmesine rağmen Hamdan Hoca bunu zaruri bir görev bilerek tercüme tamamlayıp Padişah'a sundu. Tercüme ve basım işleri bir hayli zaman aldı ise de kitabın etkisi hemen görüldü. Hatta denilebilir ki, o tarihlerde, bu kitaptaki fikirler kadar hızla uygulamaya konulan başka fikirler olmamıştır. Anlaşılan o ki, kitabın basımı sürerken bir yandan da Hamdan Hoca kuruluşu devam eden karantina meclisine fikirleri ile destek veriyordu.

59 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 266.

60 Kitabın baskı tarihi Temmuz/Ağustos 1838'dir. Ancak yazılış tarihi ise ay ve gün belirtilmeden H.1253 olarak verilmiştir. Buna göre kitabın 1837 sonları 1838 başlarında kaleme alındığı söylenebilir. Kitabın ismi mukaddimede *İthafu'l-Munsifin ve'l-Udeba bi Mebahisi'l-İhtirâz Ani'l Veba* şeklinde yazılmış iken Arapça kısmın başında *İthaful Üdeba*, Türkçesinin başında da *Sena'l İthaf* yazılması literatüre de farklı isimler ile geçmesine sebep olmuş ve bunların farklı kitaplar olduğu zanını doğmuştur.

Zira meclisin oluşması ve sonrasındaki gelişmeler kitaptaki fikirler ile tamamen uyum göstermektedir. Halkın bilinçlendirilmesi için devletin resmi gazetesi *Takvim-i Vekâyi*'de de aynı konuda yazılar yayınlandı.⁶¹ Gerek bu konuda çıkan fetva metni ve gerekse diğer yazılara bakıldığında Hamdan Hoca'nın risalesi ile uyumlu oldukları hatta adeta oradan iktibas edildikleri kolayca anlaşılmaktadır. Bu da eserin basılmadan önce devlet ricali arasında dolaşmaya başladığını göstermektedir. Esasında karantina teşkilatına muhtemel dinî itirazlara cevap teşkil eden bu kitabın bir bölümünde dinî meseleden bağımsız bir şekilde teşkilatın nasıl kurulması gerektiğini dair bilgiler vermesi, Hamdan Hoca'nın bu konuda ne derece etkili olduğunu göstermektedir. Zira ilk meclis-i meşveretten sonra hayata geçirilenler ile Hamdan Hoca'nın kitabındaki fikirler paralellikler arz etmektedir. Bunun da tabii karşılanması gerekir. Her halde ulema sınıfından olup onun kadar Avrupa'yı dolaşan ve belki de karntinalarda bekleyen başka hiç kimse yoktu. Bu yüzden tecrübelerine saygı duyulmuş ve hayata geçirilmişti.

Hamdan Hoca'nın risalesi ya da raporu sayılan bu kitap, İslam ulemasının geleneklerine uygun olarak hamdele (Allaha hamd) ve salveleden (peygambere salâvat) sonra okuyucuyu asıl maksadına hazırlayacak olan dinî ve akli rivayetleri naklederek başlamaktadır. Ancak kitabın konusu, asırlardır insanlığın başına musallat olup toplu ölümlere sebep olan veba hastalığına karşı alınması gereken modern tedbirlerin dinen de caiz olduğunu ispatlamak üzerinedir. Zira veba ve benzeri hastalıkların kader olduğuna inanan bazı kesimler; bir takım modern tedbirlere başvurmanın kadere, dolayısıyla Allah'a karşı gelmek olduğunu düşünmekte idiler. Hamdan Hoca risalesinin mukaddimesinde "ifrat ile tefridin" yanlışlığına değinerek, orta yolun insanı takvaya yaklaştırdığını söylemekte ve yeniliklere karşı olan mutaasıp kesimleri uyarmaktadır. Ardından bazı kimse-lerin inatları ve taasubu yüzünden İslam toplumlarında bozulmanın meydana geldiğini de ifade eden Hamdan Hoca, taassup sahiplerini şöyle tanımlamaktadır: "Taassup sahipleri, dünyevi meselelerde batılları taklit etmemek uğruna Müslümanlara musallat olan musibetlerin ortadan kaldırılmasına gayret etmezler. O musibetlerin sebeplerini öğrenmekten imtina ederler. Her ne kadar dini ilgilendir-

61 Ali Akyıldız, a.g.e., s. 268.

meyen, dünya işleri de olsa, batıların buluşlarını, kâfirlere mahsus olduğu gerekçesi ile reddederler ve bu yüzden halkın genelinin zarar görmesine rıza gösterirler”.⁶² Hamdan Hoca risalesinin mukaddimesinde sözü daha önce yaptığı pek çok seyahatlerine getirerek; batıların kendi toplumlarını koruma gayretleri konusundaki müşahedelerini anlatır. Batılı devletlerin uyguladıkları karantina yöntemi ile vebadan uzak kaldıklarını anlatan Hamdan Hoca; buna karşılık kendisinin geldiği Cezayir’de yirmi yıl kadar önce halkın ve İslam askerinin bu hastalıktan kınıldığını yazarak canlı örnekler gösterir.

Risalesindeki mesajını üç temel üzerine bina eden Hamdan Hoca, birinci babda Kur’an ve Hadislerden deliller getirerek musibetler karşısında tedbir almanın esasında ilahi bir emir olduğunu anlatır. İkinci babda ise bu konuda mezheplerin görüşlerine yer vermektedir. Ayrıca Kelam ehli ile bazı meşhur âlimlerin eserlerini de kullanarak, tedbirlerin alınmasının aklen de zaruri olduğunu ispatlamaya çalışır. Her iki babda da, İslam ilimlerinin usulünden ayrılmamaya özen gösteren Hamdan Hoca, muhtemelen diğer ulemeden tepki çekmemek için mutevazi davranarak kendisinin dinî ilimlerde mütehasıs olmadığını da beyan eder. Fakat kullandığı dil ve görüşlerini ispat konusundaki metot ile muterizlerine de adeta meydan okur.

Hamdan Hoca dini boyutu tamamladıktan sonra; batı ülkelerindeki karantina uygulamalarını kendi müşahedelerine dayanarak anlatır. Buna göre; bir ülke sınırlarına gelen bir gemi karantınaya alınır, yolcular birkaç gün burada ikamete icbar edilirler. Veba hastalığı olmadığı anlaşılınca da ülkeye girmelerine izin verilir. Yolcunun beraberindeki eşyalar veya ticari mallar da aynı şekilde kontrolden geçirildikten sonra ülkeye sokulur. Hamdan Hoca batıların bu uygulamalarının dinlerinin bir emri olmadığını, bilakis ihtiyattan kaynaklandığını da söyleyerek bu meselede dinî bir yorum yapmanın yanlışlığına da değinir.⁶³

Hamdan Hoca risalesinin ilerleyen sayfelerinde karantina usulünün uygulamalarını en ince detayları ile anlatır.⁶⁴ Ateş olarak nitelediği vebanın alevini söndürmek için de Osmanlı Devleti’nin

62 *İthâf*, s. 61.

63 *İthâf*, s. 85-86.

64 *İthâf*, s. 118-120.

yapması gerekenleri şöyle sıralar: Dindar ancak Avrupa'nın ve İslam âleminin ahvaline vakıf bir Müslüman'ın karantina işine nazır tayin edilmesi. Bu nazırın sağlıklı karar alabilmesi için de kararlarında özgür olması. Uygun kâmil insanlardan bir meşveret meclisinin oluşturulması. Bu meclisin her gün toplanarak, karantina uygulanmalarının kararlarını alıp takip etmesi. Mutlaka tıp ilminden yararlanılması ve her bölgede ehil tabiplerin bulundurulması. Osmanlı Devleti'nin denizde ve karadaki hudutlarında mutlaka birer karantina mahallinin kurulması. Karantina idarelerine ehil memurların tayin edilmesi ve karantinadan çıkacak olan yolculara sağlam olduklarına dair bir belgenin verilmesi.⁶⁵ Görüldüğü gibi bu fikirleri dinî bir yaklaşımdan ziyade doğrudan bir teşkilatın nasıl yapılması gerektiğini göstermektedir. Karantina Nezareti'nin kuruluş ve işleyişinin bu fikirler göre şekillendiğini yapılan araştırmalar da göstermektedir.⁶⁶

Sultan II. Mahmud bu teşkilatı hayata geçirirken meşruluğunun tartışılmasını istemediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden Nisan 1838 itibarı ile kurulmaya başlayan Karantina Meclisi veya diğer ismi ile Meclis-i Tahaffuzun teşkilatının kuruluş hazırlıkları yapılırken; Sultanın iradesi ile bu risalenin de Arapça ve Türkçe olarak birlikte basımı Temmuz sonu ya da Ağustos 1838 başında tamamlanır. Risalenin Arapça kısmı 56; Türkçe kısmı ise 83 sahifeden oluşmaktadır 2000 nüsha basılan kitabın 625 adedi ciltlenerek yine Padişahın iradesi ile aynı yılın Ekim ayı başında ücretsiz dağıtılmak üzere İmparatorluğun çeşitli yerlerine gönderilir, geri kalanlar da matbaada 9.5 kuruş fiyatla satışa sunulur.⁶⁷ Kitap basılırken ilginç bir yöntem izlenir ki, bunda da Sultan'ın müdahalesinin olduğu varsayılabilir. Böyle küçük bir risalenin başına hiçbir yerde raslanılmayacak kadar çok takrîzler yazılır. Takrîzlerin sahipleri de ilginçtir. Karantinanın kuruluş aşamasında meşveret meclisinde yer almış ulemanın tamamı ayrıca ulemadan sayılan Bosna Valisi Davud Paşa, Sultan'ın İmamı Esseyid Muhammed Zeynulabidin de bu esere takrîzler yazarak muhtevayı onayladıklarını ağdalı ifadeleri ile gösterirler. Ortak bir yaklaşım olarak risale "eşi ve benzeri olmayan, eskilerin yazmadıklarını yazan bir eser" şeklinde takdim

⁶⁵ *İthaf*, 125-128.

⁶⁶ Detaylı bilgi için bak: Akyıldız, *a.g.e.*, s. 265-273.

⁶⁷ BOA, HAT 25865, 25865 A,

edilir.⁶⁸ Muhtemelen içindeki fikirlerin daha etkili olması; ayrıca devlet ricali ve ulema tarafından da benimsendiğini göstermek için bu yola başvurulmuş ve muhtemel itirazların önü alınmıştır.

Hamdan Hoca bu risalesinde sadece karantina hakkındaki fikirlerini değil; aynı zamanda, dönemin tartışma konuları arasında yer alan, batılları taklit ve icatlarını kullanma, giyim ve kıyafet konularındaki yenilikçi düşüncelerini de ortaya koymuştur. Ayrıca kitabın mukaddimesini uzun tutarak son yıllardaki hayat hikâyesini ve duygularını hatta yorgunluğunu manzum ifadeleri ile yazarak hemen her şarklı entelektüelde az çok aranan şairliğini de göstermiştir. İsbetli ve yenilikçi fikirleri ve muhtemelen bu risalesindeki yazıları onu II. Mahmud'un nezdinde daha da yükseltti ve ölümüne kadar da yakınları arasında yer almasını sağladı. Bunun en önemli göstergesi sadece kendisi değil başta oğlu Ali Rıza⁶⁹ olmak üzere diğer yakınlarına da gösterilen ilgidir.

Hamdan Hoca ve Sultan Abdülmecid

55

II. Mahmud'un vefatından sonra da Hamdan Hoca'ya gösterilen ilgi devam etmiştir. Aslında O da boş durmadı. Yazı ve tercüme faaliyetlerini sürdürdü ve Sultan Abdülmecid'in de iltifatına mazhar oldu. Örneğin 3 Kasım 1839 tarihli bir belgeden anlaşıldı-

68 Ali Rıza Paşa bu konuda kitabında şu ifadelere yer vermektedir: “.. mezkûr risalenin hiçbir yerine itiraza muktedir olamayıp, münderecatını ulemanın en benâmları tasdik ve imza ettiler ve derhal bi'l-memnuniye risale-i mezkûre imzaları tahtında tab' ve takrîz olunarak, memâlik-i Osmaniye'de karantina usulü kabul ve icra olunmağa başladı ve her karantinaya birer küt'ası verilip ismine (*tuhfet'l munsifin*) denildi.” Ali Rıza Paşa, *a.g.e.*, s. 110.

69 Hamdan Hoca oğlu Ali Rıza'yı (Cezayir 1820-İstanbul 1876) Paris'e beraberinde götürmüştü. Orada Mustafa Reşid Paşa'nın delaleti ile askeri bir okula yerleştirildi ve masrafları da devlet tarafından karşılandı. Mezun olacağı sırada yine Mustafa Reşid Paşa'nın İstanbul'a yazmasıyla 1836 yılında İstanbul'a getirilerek Binbaşı rütbesiyle devlet hizmetine alındı. Ali Rıza Paşa bu tarihten sonra devletin çeşitli kademelerinde görev yapmış, değerli bir devlet adamıdır. Askerî ve mülki alanda en yüksek seviyelerde hizmetler vermiştir. Trablusgarb ve Bursa valiliklerinde bulunmuştur. Ayrıca büyük ölçüde babasının eserlerinden ve başka bazı eserlerden istifade ile bu makalede de sıkça kullanılan *Mir'âtü'l-Cezayir* (İstanbul 1876) isimli eserini kaleme almıştır. Eserini o da babası gibi Arapça kaleme almış ve öldüğü yıl Ali Şevki tarafından kısa bir biyografi ilavesi ile Türkçe'ye tercüme edilerek yayınlanmıştır. Onun hakkında mutlaka müstakil çalışmalar yapılmalıdır. BOA, HAT 312/18445; 6753289; 714/340914.

ğına göre; dini ve fıkhi meselelere dair *İmdadu'l Feth* isimli bir kitap tercüme ederek Sultan Abdülmecid'e sunmuştur. Buna mukabil Sultan da kendisine 7500 kuruş, kardeşi Ahmed Nazife de 2500 kuruş ihsanda bulunmuştur. O artık resmi belgelerde "Cezayir'in vucûhundan, ilim ve kemal ashabından" Hamdan Hoca olarak geçiyordu.⁷⁰ Oğlu Ali Rıza Paşa ise babasının başka eserlerinin de olduğundan söz etmektedir.⁷¹ Kim bilir belki bir gün, gerek yukarıda adı geçen tercümesi ve gerekse oğlu Ali Rıza Paşa'nın zikrettiği basılmamış diğer eserleri de gün yüzüne çıkacaktır.

Hamdan Hoca Sultan Abdülmecid döneminde de devam eden Cezayir işlerinde Padişah'a ve Babıâli'ye müsteşarlık yapar. Örneğin, Sultan'dan yardım talep eden ve o sıralarda Cezayir'den Tunus taraflarına çekilmiş olan Konstantina Beyi Ahmed Bey'e gönderilecek mektupları bizzat Hamdan Hoca yazmıştır. Anlaşılan o yazışmaları Hamdan Hoca bir mütercim sıfatı ile değil daha ziyade Cezayir ahvaline vâkıf, padişahın bir müsteşarı sıfatı ile kaleme almıştır.⁷² Gelişmeler de hep onun tahminleri doğrultusunda gelişmiştir. Çok sevdiği, vatanım dediği Cezayir'den ayrı kalmasının ızdırabını yaşarken bir de maddî sıkıntılar yaşamaması için genç Padişah Sultan Abdülmecid kendisine maaş tahsis ederek 1842 yılına kadar sürecek hayatının en azından maddî sıkıntıdan uzak geçmesini sağlar. Hamdan Hoca'dan sonra Fransızlar Cezayir'de bir asrı aşkın bir süre kalırlar. Fakat Hamdan Hoca'nın dediği gibi asla Cezayirlilerin gönlünü kazanamazlar.

Sonuç olarak, Hamdan Hoca babası tarafından bir Türk, anesi tarafından Arap olduğu gibi vatanım dediği Cezayir'e gönülünden bağlı, Osmanlı kimliğine mutlak sadık bir şahsiyettir. Üzerinde araştırmalar yapıldıkça, hayat hikayesinden ortaya çıkacak olan bir çok yeni detay hem Osmanlı Coğrafyası'nın siyasi ve toplumsal tarihine ışık tutacak ve hem de Osmanlı kimliğini anlamaya imkan verecektir. Belki de Osmanlı Devleti'nin uzun yaşamasının gerçek sırrı keşfedilmemiş bu tür kahramanların hikayelerinde saklıdır.

70 BOA, *Cevdet Maarif*, 5928.

71 "...bundan başka Hutbe hakkında Türkçe bir risalesi ile Arapça bir hayli daha telifâtı var." Ali Rıza Paşa, *a.g.e.*, s. 110.

72 BOA, *İrade Dahiliye*, 5/227; *İrade Hariciye*, 2/77.